

УДК 655.41+087.5

Е. І. Озар

КРИТЕРІЇ СУЧАСНОСТІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ДЛЯ ДІТЕЙ

На основі аналізу видавничого ринку охарактеризовано основні риси сучасної української дитячої книги кінця ХХ — початку ХХІ ст. Особливу увагу звернено на її комунікативну здатність транслювати основні маркери світу сучасного дитинства.

The basic features of the modern Ukrainian children's book of the turn-of-the-century are described under communicative and functional point of view. The main attention concentrates on it's possibility to reflect of the world of child of new century and millennium.

Мабуть, усе, що відбувалося в царині дитячої літератури та книговидання протягом останнього п'ятнадцятиріччя — або так званого перехідного періоду — нащадки вивчатимуть з особливою цікавістю.

По-перше, на цей час припав унікальний для людства збіг двох часових «переходів» — зі століття у століття, з тисячоліття у тисячоліття. Вчені стверджують (і, як показують поточні події, небезпідставно), що такі межеві часові стани характеризуються особливою активізацією природних та інспірованих людиною катаклізмів, посиленням деструктивних тенденцій у суспільному житті.

По-друге, в такий бурхливий і неспокійний для людства час в історії українців розпочався ще один «перехід». Здобувши нарешті незалежність і право на самостійне державницьке існування, нація стала на вельми складний шлях перетворення — переходу від однієї суспільно-політичної формації до іншої, від однієї економічної системи до іншої. Усі ці трансформації закономірно викликали зміни й у системі культурних і духовних цінностей суспільства: стару систему дестабілізовано, а нову поки що не вибудовано.

По-третє, на зламі тисячоліть стався справжній цивілізаційний вибух — революція в світі інформаційних технологій. Наступ аудіовізуальної культури на книжкову, який розпочався ще в середині ХХ ст., наприкінці століття посилюється завдяки приєднанням до неї нових потужних «партнерів» — комп'ютера і Всесвітньої інформаційної мережі. В Україні комп'ютерний «бум» збігся в часі з книжковим дефіцитом, особливо відчутним у першій половині 1990-х років. Усе це помітно підірвало традицію читання: в структурі дозвілля українських громадян з перших позицій воно пересунулося на передостанні, а кілька поколінь дітей успадкували від своїх батьків байдуже ставлення до читання, «звичку» не читати.

Очевидно, що на усі ці метавидавничі і металітературні перипетії дитяче книговидання не могло не реагувати: на початку 1990-х воно пережило майже повний занепад, у середині 1990-х — намагалося «протриматися», постійно репродукуючи старі класичні, перевірені часом літературні тексти та ілюстрації — як чужі, так свої. Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років, спроби робити оригінальну дитячу книгу стають помітнішими та поки що недостатніми, аби кардинально змінити стан речей. І хоч розвиток дитячої літератури — це, в принципі, доволі інерційний процес (діти читають сьогодні майже те саме, що їхні однолітки на початку ХХ ст.), однак розвиток, за самим визначенням, це все ж поступальний рух, а не тупцювання на місці.

Для оптимізації та прискорення пошуків українською дитячою книгою своєї ідентичності, свого нового «обличчя», тобто для розв'язання проблеми на практичному рівні, вона потребує осмислення на рівні теоретичному. Спираючись на дані національної бібліографії [3, 4], на результати самостійного моніторингу вітчизняного ринку дитячої літератури від початку 1990-х років [5] та аналізу конкретних видавничих проектів, що вийшли протягом цього часу, ми поставили собі за мету сформулювати основні критерії комунікативної ефективності сучасної дитячої книги і спробувати відповісти на питання, що гальмує процес оновлення, переходу її в нову якість, які чинники послаблюють її функціональну міць.

Доцільність висвітлення проблеми зумовлюється практичною відсутністю обговорення її у вітчизняній науці. При дослідженні можемо спиратися лише на поодинокі матеріали, розпорошені по сторінках фахової періодики¹.

Вихідною в наших міркуваннях є теза про перспективність вивчення сучасної дитячої книжкової культури крізь призму її взаємин зі світом дитинства. Такий підхід дозволяє, з одного боку, розширяти уявлення про цей світ — світ, складений з цілої гами глибоко інтимних, специфічно і особистісно забарвлених духовних переживань, які виникають при найрізноманітніших контактах дитини з довкіллям, а з другого — виявляти місце книги в житті дитини, її здатність впливати на формування дитячої субкультури.

Оскільки дитяча книжка як невід'ємна складова світу дитинства породжується його «енергією, його духовною та емоційною силою, в його полі виникає і завдяки йому живе» [1, с. 48], від неї слід очікувати особливої чутливості, особливої реакції на всі зміни, що у цьому світі відбуваються, — тут і тепер, у реальному часо-просторі, за цілком реальних історичних, соціально-політичних і культурних обставин, під впливом контактів зі світом дорослих. Причому ця реакція може бути кардинальною і полягати в зміні самої парадигми образу (міфу) дитинства, який в дитячій книзі розгортається, а може мати локальний характер і виявлятися, скажімо, в змінах інтерпретаційних прийомів презентації так званих «кліше» дитинства або в оновленні естетики ілюстрування та графічного втілення дитячої книги.

---

¹Наприклад, «Книжник-ревью» (2004. № 4) було присвячено проблемам дитячого книговидання в Україні.

Саме здатністю книги транслювати усіма своїми змістовими і зображальними складовими основні маркери реального, а не абстрактного дитинства — дитинства, включеного в конкретну систему координат — географічну і часову, слід, за нашим переконанням, визначати ступінь її комунікативної ефективності. Іншими словами, проблема функціональності видань дитячої літератури бачиться нами інтегрованою в ширшу проблему — її сучасності.

Аналіз ринку української дитячої книги, протягом окресленого вище періоду, під таким кутом зору показав: у сфері літературної творчості, адресованої дітям, поява творів, суголосних часові, — не за буквою, а за духом, — радше виняток, ніж правило.

Справді **сучасною**, українську дитячу книгу можна назвати лише умовно: за формальними показниками її виходу у світ та за новим, запронованим при перевиданні, зовнішнім оформленням чи дизайном. Хоч поширена стилістика ілюстрування дитячих книжок, на жаль, нагадує стилістику гірших анімаційних фільмів (а ля Дізнай або Покемон): усе пласке, розцяцьковане, без смаку і виразного індивідуального «обличчя».

Якщо говорити про масив художніх видань для дітей, лівова частка у ньому припадає на **перевидання** творів, написаних і навіть перекладених десятки років тому. У подібних виданнях постійно натрапляємо на рудименти дитячої літератури радянської доби. При уважному аналізі виявляється, що начебто нова дитяча література насправді наповнена міфологемами минулого, включно з міфом ілюзорного безхмарного і безконечного дитинства, з героями, які чемно ходять до школи, а способом мислення, мотивацією вчинків та іншими поведінковими кліше дуже нагадують жовтенят, піонерів і комсомольців, із мовою, яка в тому ж таки минулому визнавалася для дитячих творів за кращу, в сенсі виховання, патріотично налаштованих поколінь.

В очевидній меншості — твори справді актуальні, однак в яких поняття сучасності звужується до злободенності: тут замість утопічного дитячого раю з'являється надто жорстока і не по-дитячому реалістична проза пострадянського життя того ж таки перехідного періоду. За яскравий приклад може слугувати диалогія Г. Малик «Злочинці з паралельного світу», що вийшла на початку 2000-х років (Львів, видавництво «Світ»). Відомо, що дітям не прийнято показувати темні сторони людського буття, аби не травмувати нестійку дитячу психіку. Натомість Малик робить це майже документально. Її герої — бомжі, безпритульні, діти вулиці, бездушного міста. Їхнє життя — це боротьба за виживання, їхній конфлікт із навколишнім світом сповнений насилля і жорстокості, недитячої болі втрат. Адекватним часові, тобто цілком сучасним, є мовленнєвий матеріал, використовуваний авторкою. Зрозуміло, що вульгаризми, жаргонізми і навіть лайки не відповідають «солов'їній гармонії» літературного стандарту, традиційного для нашої дитячої літератури, однак надто вже точно передають вони реальну мовленнєву практику підлітків, і не лише неблагополучних. І навіть фінал, який за усіма законами дитячого жанру має бути щасливим, виявляється у повісті трагічним, а саме тому, як не прикро це визнавати, відповідним часові.

Комунікативна ефективність сучасної української дитячої книги значною мірою визначається мовою її видань — оригінальних чи перекладених текстів. Завдяки п-ий раз перевиданим творам «канонізованих» програмних авторів (що, як відомо, писали швидше не для дітей, а про них, до того ж в іншу історичну добу), українському казковому фольклору та світовому (перекладеному, знову ж таки, здебільшого не сьогодні і навіть не вчора), за кількістю назв україномовна книга, начебто щороку переважає над російськомовною. Та при уважному вивченні стає зрозумілим, що перевага ця доволі ілюзорна. Російськомовна книга, випущена в Україні та за її межами, у репертуарному та жанровому плані є цікавішою і знову ж таки сучаснішою, тому й вабить сучасних дітей. До того ж, її середні наклади значно вищі, а ціна, надто завезених видань, всупереч економічній логіці, помітно нижча.

Новітня оригінальна україномовна дитяча література, — явище, поки що, таке ж рідкісне, як і новітні високопрофесійні переклади українською (без участі мови-посередника) кращої світової дитячої літератури, до того ж, адаптовані до потреб юного читача (з відповідним науково-допоміжним апаратом).

На відміну від художньої, українська пізнавальна книга для дітей виглядає, на перший погляд, сучасніше. Досить сказати, що деякі її види, такі, скажімо, як розмаїта ужитково-розвивальна, ігрова, довідкова література, донедавна були представлені на українському книжковому ринку взагалі доволі скромно.

Здавалося б, справжньою знахідкою для дітей від 5 років та їхніх батьків у наш прагматичний час, можна вважати гарні великоформатні (дарма що дорогі) ліцензовані енциклопедичні видання, на яких виростили вже кілька поколінь європейських та американських дітей. Щедрі на ілюстрації, фотографічний матеріал, різноманітну інформацію «Імпресіоністи», «Будівлі», «Замки», «Друга світова війна», «Ляльки», «Стародавній Єгипет», «Мое тіло» та ін., є справжніми книжками-музеями, кожний розворот в яких наче новий тематичний зал, окрема інформаційна одиниця. Таких цікавих — для розглядання — сучасних видань у нас сьогодні перевидається чимало, і навіть у перекладі українською мовою, шкода лише, що... поганою.

Кострубаті, неоковирні, штучні переклади, «загорнуті» в привабливу позлітку, неспроможні вповні зреалізувати покладених на них функціональних настанов, більше того — вони розвивають у некритичного читача мовний несмак, створюють українській мові, якій і так нелегко торувати собі шлях в умовах білінгвалізму та диглосії, репутацію неспроможної розмовляти з дитиною легко, природно, невимушено.

Однак справа не лише у безграмотному недбалому перекладі (вочевидь, зробленому нашвидкуруч). Йдеться про принципове нерозуміння видавцями принципової різниці культури спілкування з дітьми, скажімо, англійською й українською мовами. Не вдаючись в аналітичні роздуми стосовно відмінностей в педагогічних і освітянських підходах, зазначимо, що чужі за походженням, джерельною базою, структурою пізнавальні книжки, що виникли на англomовному ґрунті, лише тоді по-справжньому «запрацюють» з українським

читачем, коли при перекладі зазнають серйозної адаптації. Більше користі, або комунікативної ефективності, звичайно, від аналогічних видань, створених на українському матеріалі, з урахуванням інформаційних потреб та особливостей сприйняття української дитини.

Таким чином, визнати дитячу українську книгу перехідної доби справді сучасною, а ще й питома українською — не за формальними, а й сутнісними ознаками, вочевидь, поки що важко. Адже, з одного боку, маємо перевидання, що є наслідком усталеної практики продукування літературного матеріалу, не синхронізованого із сучасністю з усіма її проявами, а з другого боку, видання, які із гідною подиву сталістю відтворюють такі собі застигли стереотипи абстрактного дитинства, а тому також слабко включені в актуальні часові і просторові рамки.

Безперечно, постійне звернення до неодноразово перевірених творів дитячої класики можна виправдовувати їх високим духовно-психологічним розвивальним потенціалом. Адже в їхніх текстах акумулювався багаторічний досвід щодо найефективніших психолого-педагогічних прийомів допомоги дитині з боку вихователя-дорослого, в них присутні своєрідні програми пізнання дитини своєї сутності відповідно до тих чи інших вікових завдань [7].

Однак український видавець не ускладнює собі життя виданням і перевиданням, скажімо, «непрограмною» української класики: «до середньовічної, ренесансної та барокової літератури слово «видається» застосувати взагалі якось незручно — у кращому випадку це хрестоматії, де під одну обкладинку «втиснено» 800 років нашої літератури... З літературою 70-х, 80-х та 90-х років минулого століття на видавничому полі теж проблеми — про неї не чули не лише учні, а й учителі... З літературою для молодших школярів узагалі сумно. Тексти, пропоновані для читання, — переважно бездарні, а цікаві — заскладні» [2, с. 14]. У результаті маємо низьку мотивацію з боку школярів до вивчення української класичної літератури й стійкий імунітет до небезпеки нею «захворіти».

Не можна нехтувати й тим беззаперечним фактом, що дитинство кожного нового покоління відбувається в режимі реального часу. І книга лише тоді здатна вповні впливати на виховання гармонійної особистості, тобто ефективно реалізувати увесь спектр покладених на неї соціально-комунікативних функцій, коли вона адекватна як самому цьому часові, так й інстальованому в нього світу дитинства — в усій його глибині й суперечливості.

Підводячи підсумок, ми пропонуємо не зводити поняття «сучасності» дитячої книги лише до того, наскільки актуальною є її інформаційна складова. Основний зміст цього поняття, на нашу думку, полягає в тому, наскільки дитяча книга є комунікативно ефективною в конкретний час і за конкретних обставин: наскільки цікавими і змістовними для дітей є її тематичне й смислове наповнення, впізнаваними, а значить — сучасними герої, сюжети, інтерпретаційна манера ілюстрування, конструктивне вирішення, наскільки дієвим є комунікативно-регулятивний потенціал твору, функціональною його літературна форма та засоби візуалізації.

При цьому йдеться про комунікативне спрямування не на абстрактного читача — знеособлений позачасовий і наднаціональний віртуальний образ дитини, а на читача з конкретними віковими, гендерними, соціальними й етнічними ознаками, що живе й формується у сучасному суспільстві. Критерії сучасності повинні лежати в основі творення тексту всіх різновидів дитячої книги — художньої, навчальної, пізнавальної, ужитково-розвивальної; видань, адресованих малюкам, школярам-початківцям чи підліткам. Вивчення чинників, що роблять дитячу книгу справді «сучасною», а тому комунікативно ефективною, вважаємо важливою проблемою як теоретичного, так і практичного характеру.

1. Акімова А. Мировая детская литература и субкультура детства // Детское чтение: феномен и традиция в конце XX столетия. Санкт-Петербург, 1999. 2. Борисенко К. Класика в школі: не без привидів...// Книжковий клуб плюс. 2004. № 11. С. 14–15. 3. Літопис книг: Інформаційний бюлетень Книжкової палати України. К., 1990-2006. 4. Нові видання України: Інформаційний бюлетень Книжкової палати України. К., 2000-2006. 5. Огар Е. І. Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки Львів, 2002. Формування репертуару сучасної дитячої книги: теоретичні засади і вітчизняна практика Вісник ДНУ. Серія «Літературознавство та журналістика». Дніпропетровськ, 2003. № 6. С. 283–288; Українське дитяче книговидання: старі проблеми у нових вимірах // Дитина і світ: проблеми культурного діалогу. К., 2005. Сер. «Літературознавчі студії». Вип.2. С. 91–101 та ін. 6. Осорина М. О некоторых традиционных формах коммуникативного поведения детей// Этнические стереотипы поведения. Ленинград., 1985. 7. Осорина М. Секретный мир детей в пространстве взрослых. Санкт-Петербург, 2004.

УДК 655.5+002.2

А. Д. Онкович, Г. В. Морозова

ВИХОВНІ РЕСУРСИ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ ДЛЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ

Проведено спробу застосування ціннісного аналізу перших навчальних книг, за якими навчаються учні початкової школи, на предмет виховного впливу, трансляції та формування базисних соціальних цінностей.

The attempt of analyzing the first scientific books, from which pupils study, of their educative influence, translation and forming basic social principles is realized in the research.

В Україні традиція підручникотворення є однією з найдавніших серед інших слов'янських народів, саме тут з'явилась перша друкована навчальна книга — «Буквар» Івана Федорова. Нині в умовах трансформації усіх суспільних систем, розбудови національної школи, реформування, демократизації державної освіти в Україні, ця традиція активно продовжується. Це породжує вимогу ретельної наукової експертизи навчально-методичної літератури, зокрема підручників для молодшої школи, що, поруч з неоціненною роллю вчителя, відіграють важливу роль у процесі навчання і виховання учнів у системі державної шкільної освіти.